

דורי הנמן ותחיה הרמן

הכשרת בני ישיבה להוראה בבתי ספר משלבים

מפגש והתמודדות עם שונות דתית בחברה הישראלית

הפרויקט הניסויי המתואר במאמר זה בא להכשיר בני ישיבה לשמש מורים ליהדות ב"בתי ספר משלבים". בתי ספר המשלבים בין תלמידים דתיים לחילוניים קיימים בכל הארץ. זרם החינוך המשלב שהוקם בעקבות "חוק החינוך המשלב" נותן מענה לקבוצות גדולות של תלמידים שנוח להם להגדיר את עצמם על הרצף הדתי – חילוני ולא בקצוות.

הפרויקט הנדון כאן התקיים בשנת הלימודים תשע"א בבית ספר "יחד" במודיעין, ובשנת תשע"ב ותשע"ג בבית-הספר "רעות" בירושלים. מפגש אינטרסים בין מכללת ליפשיץ ורשת "מיתרים" הוליד את הפרויקט. במאמר שלהלן מפורטים התהליכים השונים, הרגשיים והרעיונליים, שעמם התמודדו בני הישיבה במהלך הפרויקט והאתגרים שעמדו בפני המנחים והסטודנטים. בנספחים מובא אוסף משוברים שבהם מתארים הסטודנטים את חוויותיהם. משוברים אלו מתארים תהליך של היפתחות וגדילה והבנה מורכבת של המעשה החינוכי.

בתי הספר המשלבים

החברה הישראלית עוברת שינוי בהרכב הזהויות שבה. שאלת הזהות היהודית והישראלית והקשר למקורות היהדות מעסיקה חלקים הולכים וגדלים בציבור הישראלי. נשאלת השאלה האם תיאור החברה הישראלית

* פרויקט זה לא היה יוצא אל הפועל אלמלא עזרתם הפעילה של יוסי פניני, מנכ"ל מיתרים; ד"ר יאיר ברקאי, ראש מכללת ליפשיץ; הרב ד"ר יהודה ביטי, סגן ראש מכללת ליפשיץ; אורי דויטש, מנהל בית ספר "יחד" מודיעין; אביטל לוי-כץ, מנהלת בית ספר "רעות", וכן צוותי המורים בשני בתי ספר אלו.

מים מדלן, 24 (יהדות, ישראליות ורב-תרבותיות), תשע"ג

כדיכוטומית, המחולקת בין דתיים וחילוניים, הוא תיאור נכון או שמא "תיאור נכון יותר הוא של חברה מורכבת שיש בה כל מיני זהויות יהודיות היוצרות רצף ביחסן אל המסורת היהודית" (מימרן, 2010, עמ' 60). נראה שאת מקום החלוקה הבינארית – דתי או חילוני – תפס ריבוד רחב מאוד של גוני ביניים, כאלה המתוארים בסקרים של מכון גוטמן (לוי, 2002) ובתיאור המרחב המסורתי על כל גווניו (ידגר, 2006). יש שזהותם הראשונית הייתה דתית או חילונית ובהחלטה מודעת הם החליטו לחיות חיים שיש בהם גם מזה וגם מזה. את התופעה הזו ניסחה במבי שלג בהקדמת העורך לגיליון "ארץ אחרת" שהוכתר בשם "חוצים את הקווים": "מה שברור מהתחקיר לגיליון זה הוא שבמקביל לתהליכי ההקצנה המתקיימים בחלקים מסוימים של החברה, מתקיים תהליך הפוך, תהליך של התקרבות עמוקה בין ישראלים שאמורים להיות במחנות ניצים. המרכז הישראלי לא מת. הוא חי והוא נותן ידיים" (שלג, 2010, עמ' 7).

בתי הספר הממלכתיים והממלכתיים-דתיים לא נתנו מענה הולם לקבוצה זו. וכך החלו יזמות שונות של יצירת מוסדות לימוד שבהם יוכלו ללמוד דתיים וחילוניים יחדיו. היזמה הוותיקה והנרחבת ביותר היא זו של רשת תל"י¹ משנת 1976. הרשת המשרתת היום 40,000 תלמידים החלה כיזמה של התנועה הקונסרבטיבית, והתרחבה מאוד במגזר העירוני (שיקלי, 2010). במקביל החל להתרקם חינוך משותף ביישובים המעורבים שהוקמו ביהודה ושומרון. בתי הספר היו המשך לתפיסה האידאולוגית שאם אנו חיים ביחד אנו אמורים גם לחנך את ילדינו ביחד (פייראיזן-וויל, 2010). בירושלים הוקם בשנת 1995 בית ספר "קשת"² המשותף לדתיים וחילוניים (שסק, 2010). בבית ספר זה מגדיר התלמיד מראש את זהותו, ובית הספר מקדם את הזהויות השונות שבתוכו ואת הדיאלוג ביניהן. דגם נוסף שבאופיו הוא מסורתי יותר נבנה ברשת "מורשה"³. רשת זו רואה במסורתיות ערך שראוי לחנך אליו, ופועלת ברוח ספרו של מאיר בוזגלו

¹ תיאור רחב בקישור: <http://www.tali.org.il/>

² תיאור רחב בקישור: <http://www.keshet-s.org.il/>

³ תיאור רחב בקישור: <http://www.morasha.org.il/>

"שפה לנאמנים". רשת זו עומדת בקשר עם 38 מסגרות בעלות אופי מסורתי (מימרן, 2009; 2010).

הדגם שעל פיו עובדת רשת "מיתרים"⁴ התגבש בבית הספר "רעות" בירושלים.⁵ בבתי הספר המקיימים קשר עם "מיתרים" יש מגוון רחב של זהויות החיות זו בצד זו. השיח שזהויות אלו יוצר בבית הספר הוא "יש נוהגים כך ויש נוהגים כך" (זלצברג, 2010). מבתי הספר האלה יצאה היזמה להקמת "זרם החינוך המשלב" שהובלה על ידי הרב מלכיאוור, והביאה לחקיקת "חוק החינוך המשלב". לשון החוק קובעת "חינוך ממלכתי משלב – חינוך ממלכתי המשלב בתכנית הלימודים שלו לימודי יהדות מוגברים ושם דגש על עיסוק בזהות יהודית ועל חינוך לפי תכנית השלמה למוסד חינוך ממלכתי משלב" (חוק חינוך ממלכתי [תיקון מספר 10] התשס"ח – 2008). בשנת 2010 כלל החינוך המשלב 250 בתי ספר, ו-300 נוספים הגישו בקשה להצטרף אליו (לביא, 2010). התחושה שהצורך בשטח גדול יותר מההיצע עולה גם מדבריו של יוסי פניני מנכ"ל מיתרים: "אנחנו לא מגייסים... אלא עונים על צורך" (זלצברג, 2010, עמ' 24). מעניין כי מעבר לחברה המגדירה עצמה כמסורתית יש הורים דתיים המעוניינים לחנך במסגרות פתוחות יותר, הן בשל הביקורת שלהם על הקיפאון וההתחרדות במוסדות הממלכתיים דתיים (בר-און, 2009) הן בשל הרצון לתת לילדיהן אפשרות לדתיות אחרת (שפירא-רוזנברג, 2010). גם הורים המוגדרים חילוניים מעוניינים לחנך את ילדיהם במסגרות משלבות כדי להטמיע בהם את ה"שפה היהודית" (וגנר-פרגר, 2010).

⁴ הרשת הוקמה בשנת 2002 ומנוהלת מאז על ידי יוסי פניני. הרשת מונה היום 52 מסגרות חינוכיות. עוד פרטים באתר הרשת: <http://www.meytarim.org.il/default.asp>.

⁵ בית הספר "רעות" התפצל מבית הספר הממ"ד "דרור" בירושלים. המייסד והמנהל הראשון ד"ר אריה גייגר ז"ל הוביל קו דתי פלורליסטי. במסגרת זו כל התלמידים חייבים לבוא לתפילה אך אינם חייבים להתפלל. עוד פרטים באתר: <http://www.reut-jerusalem.org.il/>.

הרקע לפרויקט

מפגש אינטרסים בין מכללת ליפשיץ ורשת "מיתרים" הוליד את התכנית להכשרת בני ישיבה כמורים בבתי ספר משלבים. במכללת ליפשיץ היה רצון להרחיב את אפשרויות ההוראה של בוגרי המכללה. עד היום הוכשרו בוגרי המכללה להוראה בבתי ספר דתיים. התברר כי בפועל רבים מן הבוגרים מוצאים את עצמם מלמדים בבתי ספר שאינם דתיים. המכללה נענתה לאתגר וראתה חשיבות בפיתוח מסלול שבו יוכשרו תלמידיה להוראה גם בבתי ספר ממלכתיים ומשלבים. ברשת "מיתרים" יש רצון להעניק לתלמידים חוויה יהודית שלמה הן בתוכני הלימוד הכוללים תנ"ך, תלמוד ומחשבת ישראל, הן בניסיון להנכיח את היהדות בפועל על ידי תפילות משותפות ושבתות משותפות. רצון זה הוליד צורך בהכשרת מורים "מובילי יהדות" בבתי הספר המעורבים של הרשת. הרשת מחפשת מורים שיש להם ידע נרחב ביהדות בעלי יכולת לחנך בתוך מסגרות מעורבות. חזונו של אלוני: "הצטיינותם של אנשי חינוך ראויים לשמם אינה נובעת משליטה בידע מסוים או ממיומנות ספציפית אלא משפעת אישיותם המקצועית. משפע אינטלקטואלי שנוכחותו המחנכת מבטאת הרבה יותר מידענות או מלמדנות גרידא ומשפע של נדיבות נפשית המשפיעה על הלומדים עושר והשראה ומעוררת בהם את הארוס הפדגוגי להתחנכות עצמית" (אלוני, 2008, עמ' 95) – עמד לנגד המעורבים בתכנית.

הניסיון שרכשנו יכול להצביע על כיוון נוסף שאפשר ללכת בו במטרה לצרף מורים בעלי נתונים גבוהים למערכת החינוך.⁶ המוטיבציה של בני

⁶ מזה שנים עוסקים חוקרים במה שנקרא "משבר ההכשרה להוראה". ההנעה שיש לאנשים צעירים לעסוק בחינוך הולכת ופוחתת כפועל יוצא של סיבות חברתיות ותרבותיות מגוונות. גם הירידה בשכרו ובמעמדו של המורה גורמת לירידה באיכותם של הפונים ללימודי הוראה וחינוך, ומשקפת את יחסה של החברה למקצוע החינוך (אריאב, 2011; כפיר ואריאב, 2008). כתוצאה ממשבר זה הועלו רעיונות רבים להשבת ציבור המכשירים עצמם להוראה. הופעלה התכנית "מצוינים להוראה", ובה הוצעו מלגות נדיבות לסטודנטים בעלי נתוני בגרות ופסיכומטרי מצוינים. מטרת התכנית היא "לגייס סטודנטים להוראה בעלי יכולות גבוהות, להכשירם באמצעות תכנית מיוחדת ואיכותית להיות מורים מובילים, מחנכים מצוינים ומנהיגים חינוכיים" (מתוך מידע לסטודנטים על תכנית "מצוינים להוראה" במכללות האקדמיות להכשרת עובדי הוראה בשנה"ל תשע"ב – חוזר מיום י'

הישיבות המכשירים עצמם להוראה היא גבוהה, אולם קבוצה זו מעמידה מתוכה מורים יותר מיכולת הקיבול של בתי הספר הדתיים. הכשרת מורים אלו לעבודה בבתי ספר ממלכתיים יכולה להביא תועלת לשני הצדדים: בתי הספר המשלבים יפיקו תועלת משילובם של סטודנטים גברים חדורי מוטיבציה ובעלי כישורים גבוהים וידע בתנ"ך ובתלמוד במערכת החינוך, ובני הישיבה עצמם – ממציא את אפיק תעסוקה נוסף.

בשני תחומים חייבים תלמידי הישיבה לעבור תהליך של שינוי כדי להתאימם להוראה בבתי ספר ממלכתיים. האחד הוא תהליך רגשי, ה"התיידדות" שעליהם לעשות עם בתי הספר הללו. רוב בחורי הישיבה גדלו בבתי ספר דתיים לבנים בלבד, וכאן הם פוגשים בתי ספר מסוג אחר. השוני יוצר זרות. בתהליך זה עליהם לחצות את מחסום הזרות וליצור הכרה ותחושת נינוחות בבתי הספר המשלבים. התהליך השני הוא רציונלי באופיו. עליהם להכיר ולהבין את הזהויות השונות המתרוצצות בתוך החברה הישראלית, להבין את שורשי הדעות השונות ולכבד אותם. מהכרה זו נגזרת גם הגדרה שונה של מטרות ההוראה. חלק מתלמידי הישיבה רגילים למוסדות שבהם הרב והמורה אינם רק מלמדים אלא גם קוראים בגלוי לתלמידיהם להאמין ולנהוג בדומה להם. בבתי ספר ממלכתיים הם חייבים לעדכן את מטרות ההוראה והחינוך. כאן הקריאה היא ליצירת דיאלוג משמעותי בין המורה ובין תלמידיו. אולם מטרת הדיאלוג אינה הבאת התלמיד לעמדה מסוימת אלא פיתוח הכלים שבעזרתם יעצב התלמיד את זהותו.

תובנות אלו השתדלנו להעביר לתלמידים במסגרת העבודה המעשית בבתי הספר המשלבים. את העבודה המעשית הנחו יחד כותבי מאמר זה: הרב דורי הנמן, המדריך הפדגוגי מטעם מכללת ליפשיץ, ותחיה הרמן, המדריכה מטעם "מיתרים" ומלווה מורים בבית ספר רעות.

הפרויקט התקיים בשנת הלימודים תשע"א בבית ספר "יחד" במודיעין שהוא בית ספר משלב שהוקם על ידי עמותת הורים בתמיכת רשת

באלול, תשע"א; 21 בספטמבר, 2011, באתר משרד החינוך). כמו כן עלתה הצעה לגייס להוראה אקדמאים בוגרים כקריירה שנייה (כפיר, 2008).

“מיתרים”⁷, ובשנת תשע”ב ותשע”ג בבית-הספר רעות בירושלים, בית ספר דתי-פלורליסטי המשלב תלמידים על רצף דתי-חילוני, והמכיל תלמידים מחוננים ובעלי צרכים מיוחדים ומה שביניהם.⁸

העבודה המעשית – הגישה התאורטית

אשר שקדי (2008) מזהה שישה דפוסים של הדרכה פדגוגית בישראל: גישה ממוקדת בתוכן, גישה טכנית, גישה אנליטית, גישה אישיותית, גישה רפלקטיבית וגישה תמיכתית.

הגם שכל הגישות גם יחד נוטלות חלק בכל עבודה מעשית, עדיין חשובות הבחנותיו כדי להגדיר את המוקד של העבודה המעשית. על פי חלוקה זו פעלנו על פי הדגם האישיותי. בדגם זה הדגש מושם על התהליך אותו עוברים הסטודנטים מלומדים למלמדים. במקרה שלנו נוסף גם המעבר מחיים בחברה סגורה ובעלת דפוסי התנהגות אחידים לחיים ועבודה משותפת בחברה פתוחה ובעלת גוונים רבים יותר, דבר המחייב תהליך אישי משמעותי.

במידה רבה ענה דגם ההכשרה המעשית גם על הדגם האנליטי השם את הדגש על פיתוח חשיבה. דגם זה המוצג בהרחבה במאמרו של אריה קיזל (2007),⁹ מדגיש את פיתוח החשיבה העצמית של הסטודנט. הדיונים שערכנו הן בסוגיות אישיותיות הן בשאלות של מחקר ותוכן הדגישו את האפיק הזה.

מבנה התכנית

סדר היום נחלק לשלושה מפגשים עיקריים: הוראה של הסטודנטים בכיתות, שיעור דידקטי וסדנה חינוכית.

⁷ מידע נוסף בקישור: <http://www.yhd.org.il/>.

⁸ מידע נוסף בקישור: <http://www.reut-jerusalem.org.il/>.

⁹ במאמרו הוא משתמש בהבחנות של כרמון בספרו “הגישה השלישית לארגון הידע” (כרמון, 2006).

הוראה בכיתות – הסטודנטים צפו בשעורי תנ"ך ותושב"ע של מורי בית הספר. בחלק מהשיעורים הם לימדו בקבוצות קטנות ב"חברותות" ביחד עם התלמידים. מפגשים אלו היו הזדמנות לפגוש את התלמידים, לשוחח עמם ולהכיר אותם אישית. בהמשך השנה לימדו הסטודנטים בכיתה במקום המורה המקצועי.

השיעור הדידקטי – השיעור הדידקטי התקיים בקבוצה זו בהנחיה משותפת. השיעור התמקד בשאלות איך מלמדים בכיתה מעורבת ומגוונת ומהן דרכי הוראה המתאימות לאוכלוסייה זו.

שיעור חינוך – שיעור החינוך התקיים בקבוצה בהנחיה משותפת. התקיימו דיונים פתוחים סביב החוויה שבמפגש עם התלמידים בכיתות ובמפגש עם בית הספר בכלל. דיברנו על השקפות העולם השונות הן של הסטודנטים בתוך הקבוצה הן של אוכלוסיית בית הספר. כמו כן למדנו טקסטים שקשורים לפלורליזם ולקבלת השונה. הקדשנו זמן לבירור החזון החינוכי של הלומדים.

האתגרים

בהצעה שהגשנו למכללת ליפשיץ כתבנו:

...הסטודנטים לפני כניסתם לתכנית יבינו לאן הם הולכים. עליהם להסכים שבית הספר שבו הם מתאמנים אינו דתי וממילא קוד הלבוש וההתנהגות של תלמידיו שונה. הם צריכים להסכים להיות מונחים על ידי תחיה שאינה שייכת לציבור הדתי. נסביר להם שהתהליך שהם יעברו דורש פתיחות וכנות... (מתוך המסמך).

כבר בתחילת הפעלת הפרויקט זיהינו קושי מנטלי ורגשי בחיבור בין הסטודנטים בוגרי הישיבות לעבודה בשטח. לעתים מגיעים בחורי הישיבה עם תפיסה חלקית על המתחרש במוסדות החינוך המעורבים, ולעתים אין להם הכלים הנדרשים להשתלב בנינוחות בבית ספר שאינו דתי בהגדרתו. לכן בחרנו להקדיש את שנת הלימודים הראשונה להכרת השטח, ללימוד הדרכים שבהן פועלים בתי הספר מסוג זה ולבירור אישי של בני הישיבות במפגש עם תרבות אחרת. הסטודנטים התמודדו עם אתגרים אלה בכל

שלושת החלקים של היום, הן במפגש עם התלמידים ובית הספר הן בדיונים בתוך הקבוצה.¹⁰ חילקנו את בחינת האתגרים לשלושה תחומים: (1) המפגש עם ה"אחר"; (2) הוראת תנ"ך ותושב"ע בבית ספר משלב; (3) המפגש בין בנים לבנות.

1. המפגש עם ה"אחר"

אסתר לפיאן (2009) מתארת בהרחבה את הזהויות השונות המתרוצצות אצל בוגרי החינוך הדתי. היא מצביעה במקביל על שתי תופעות הנראות מנוגדות: תופעת ההסתגרות המנסה ליצור מרחב דתי מוגן ותופעת ההיפתחות הגורמת לרבים מבני החינוך הדתי למצוא את מקום עבודתם בחינוך הכללי. בני הישיבה שפגשנו צמחו במערכת המנסה ליצור סגירות, אם כי חלק מן המוטיבציה שלהם להצטרף לתכנית נבעה מן הרצון להיפגש עם האחר ולהיות מעורבים בתוך המערכת הישראלית הכללית.

בני הישיבות נפגשו בכתי ספר אלו עם מורים ותלמידים מכל הקשת הדתית והחילונית. מפגש זה עימת את בני הישיבות עם שאלות על עצמם ועל האחרים. מי שייצגה את העולם ה"האחר" בפני הקבוצה הייתה תחיה שאינה שומרת מצוות באופן הלכתי ובעלת השקפת עולם פלורליסטית. בתחילת הדרך הסטודנטים הזדהו יותר עם הרב דורי שבא מעולמם ופחות עם תחיה. במהלך השנה הם ראו בשני המנחים סמכות משותפת ולמדו להתנהל עם המורכבות הזאת. במשך כל התקופה היו דיאלוגים מכבדים סביב נושאים דתיים ופוליטיים ששיקפו את הפערים בהשקפות העולם.

אתגר אחר עלה במפגש עם בית הספר "רעות" המשלב ילדים בעלי מוגבלויות וצרכים מיוחדים וילדים עולים מארצות שונות, כולל קבוצה של עולים מאתיופיה. שילוב זה הוא חלק מתפיסת העולם של בית ספר הרואה בקבלת השונה והאחר ערך מרכזי. השילוב עורר אצל בני הישיבות מורכבות. הם העריכו את היחס המכבד והמקבל את השונה והאחר וראו

¹⁰ להשלמת התמונה ראו את משובי הסטודנטים – נספחים א-ה, להלן.

בכך מימוש של ערכים דתיים של "ואהבת לרעך כמוך", אך מצאו עצמם מבקרים את המוסדות שבהם הם התחנכו, ששם לא מצאו יחס כזה. השתדלנו להפגיש אותם עם "אחרים" מסוגים שונים. למשל, קיימנו מפגש עם דויד גרווין, יהודי דתי מניו יורק, מרצה להיסטוריה ולחינוך. דויד הציג עמדה ליברלית הבאה ממקורות דתיים שעימתה את הסטודנטים בכמה מישורים. עימות פנים דתי – דוד אינו מוכן להתפלל במקום שאין בו שוויון לנשים ולגברים, ומסיבה זאת הוא מתפלל במניינים קונסרבטיבים; ועימות שבין זהות ישראליות לזהות אמריקאית. הסטודנטים הצינונים-דתיים שארץ ישראל היא מרכיב מרכזי בזהות היהודית שלהם, התופסים את החיים בגלות כחיים נחותים מאשר בארץ, לא יכלו לקבל גישה של יהודי שהאזרחות האמריקאית היא חלק מרכזי של זהותו. היה להם קשה לשמוע יהודי דתי הגר בארה"ב והגאה בכך.

דיון נוסף התפתח סביב המחאה החברתית שהייתה בקיץ תשע"א. תחיה ראתה במחאה ביטוי לצדק חברתי ברוח הנביאים. לעומתה זיהו הסטודנטים את המחאה עם עמדה "שמאלנית" המתנגדת לעמדותיהם. הם חשדו בהצהרות על צדק ועל שוויון שמאחוריהן מסתתר ניסיון לפגוע במפעל ההתנחלות. הוויכוח הפתוח לא הזיז אף צד מעמדותיו, אך אפשר היה להביע את הדעות באזני הצד השני בידיעה שהדברים נשמעו.

סביב עימות זה עסקנו בשאלה האם וכיצד נתייחס בכיתה לסוגיות אקטואליות העולות מדי פעם בשיח הציבורי, ומהן המטרות השונות היכולות להיות לדיון שכזה. האם אנו רוצים להעמיד עמדה מוסרית, האם אנו רוצים להנכיח את הקשר בין החינוך לחיים או שיש באירועי הזמן הזדמנות לעסוק בסוגיות שתכנית הלימודים אינה עוסקת בהן.

2. הוראת תנ"ך ותושב"ע בבית ספר משלב

בבתי הספר הדתיים הוראת תנ"ך מבוססת על מערך משותף של אמונות ודעות. המורה והתלמידים משתפים ביניהם אמונה במקורו האלוקי של התנ"ך ובסמכות הפרשנות המסורתית לפרש אותו. על הנחות יסוד אלו אין עוררין. לעומת זאת בבתי הספר המשלבים יש מורים ותלמידים שיש להם הנחות יסוד והשקפות אחרות. למדנו יחדיו את מאמרה של נעמה שקד

(2010) על "קריאה יחפה" של המקורות בתנ"ך, קריאה המעמידה את הקורא באופן ישיר מול הכתובים ללא התיווך של מדרשים ופרשני הדורות. הסטודנטים נחשפו לצורת לימוד חדשה שהעיקר אינו בידיעת החומר אלא בהשתמעות של החומר לעולמו של התלמיד, דרך שבה אין פוסלים פרשנות שאין מסכימים עמה אלא מנהלים עמה דיאלוג המניח שיש דרכים רבות להבין את המקורות.

למשל, בדיון על יחסי שמואל ושאל העלתה תלמידה את הדעה כי שמואל שונא את שאול כיוון ששאל ירש ממנו את ההנהגה. זו דעה שתלמידי הישיבה אינם רגילים לשמוע וייתכן שהיא נתפסת אצלם כלא לגיטימית. דעה המייחסת מניעים שליליים לנביא איננה מקובלת בעולמם של בני הישיבות. דרך לימוד זו מאתגרת אותם.

דוגמה נוספת: בבתי הספר המשלבים הנמצאים במסגרת הפיקוח הממלכתי התלמידים מחויבים ללמוד גם חלקים מגישת ביקורת המקרא. בכיתה יא הציגה המורה מיטל בפני התלמידים שלוש אפשרויות ליישב את הסתירה שבין פרק א לפרק ב בבראשית.

האחת – פרק א ופרק ב הם שני חלקים של אותו סיפור – העמדה המסורתית; השנייה – עמדת ביקורת המקרא שפרק א ופרק ב נכתבו על ידי שני סופרים שונים החלוקים ביניהם בתפיסת בריאת העולם; העמדה השלישית – יש אמנם שני סיפורים אך הם מביעים שתי נקודות מבט על המציאות – עמדתו של הרב ברויאר (למשל ברויאר, תשנ"ט).

המורה ניהלה דיון שאינו מביע עדיפות לאחת מהעמדות הללו. לאחר מכן הזמנו את המורה לשיחה עם הסטודנטים. בשיחה זו עלו שאלות כמו האם המורה יכול להציג בפני התלמידים דעות שהוא מסתייג מהן, וזאת במטרה לפתוח בפני התלמידים זוויות אפשריות להבנה; עד כמה יכול המורה ללמד דעות שאינם מסכים אתם ועד כמה הוא אמור לחשוף את עמדתו. מיטל אמרה שהיא מלמדת במודע גם עמדות שהיא אינה מסכימה אתן מתוך מחשבה שהדיון הפתוח והבעת העמדות כולן יקדמו את התלמידים. לדעתה, לימוד תורה כזה מפגיש כל לומד עם עולמו. בלימוד זה כל לומד מתבונן בתורה מנקודת מבטו ונוטל ממנה הכוונה בדרכו שלו. התורה יש בה את היכולת להעמיק ולהאיר את מסעו של כל אדם באשר

הוא. תפקיד המורה הוא לאפשר לתלמיד לפגוש את עצמו בתורה ואת התורה בעצמו.

דוגמה נוספת: בדיון על התפילה הובא על ידינו קטע מספר הנוער "האסופית" העוסק בתפילה בעולם הנוצרי. הקטע הובא לצורך דיון במתח שבין תפילה מהלב לבין התפילה המנוסחת. התעורר דיון בין הסטודנטים האם מותר להביא טקסט מעולם לא יהודי כדי להאיר התמודדויות משותפות של דתות שונות.

3. המפגש בין בנים לבנות

רוב הסטודנטים למדו בתיכון בבתי ספר נפרדים לבנים ולבנות. גם בישיבות העל-תיכוניות יש הפרדה גמורה. הם אינם פוגשים נשים כמורות וכשותפות לעבודה. ברוב המקרים הם מלמדים בנים בלבד. בשנים האחרונות התפתחה תרבות המזהה את ההקפדה במצוות באמצעות שאלת ההפרדה בין הבנים לבנות. את השיח התהליכי הזה מתאר יוסף אחיטוב כשיח הבונה אתוס של צניעות (אחיטוב, 1999). שיח זה הוביל ליצירה ענפה גם בדיון ההלכתי בשאלות אלו, מהספר "קדושים תהיו" שנוצר בישיבת "מרכז הרב", שפתח את הדיון ההלכתי (כ"ץ, 1974), עד ספרה של אורה כהן (2007) המנסה להדגיש את העמדות המקלות יותר במסגרת ההלכתית.

הסטודנטים נפגשו עם קבוצות מעורבות של בנים ובנות בגיל ההתבגרות, שם נחשפו לקודים שונים של יחסים בין המינים, שוני בקוד הלבוש ובשפה התרבותית. אתגר זה בא לידי חידוד כאשר הם לימדו בקבוצות קטנות.

לדוגמה: תלמידה בכיתה ז החמיאה לסטודנט על עיניו הכחולות. הסטודנט (נשוי ואב לבת) חש שלא בנוח מהמחמאה. אירוע זה אפשר לנו לנהל שיחה מעמיקה על שדרים המועברים בין אנשים השייכים לקבוצות שבהן יש קוד התנהגות שונה. מה עבר בראשה של התלמידה? האם היא רצתה להביך את הסטודנט שהוא גם המורה שלה? להחמיא לו כחלק מתרבות שיחה מקובלת? או שמא עמדו מאחורי דבריה כוונות אחרות? לאחר דיון הגענו למסקנה שכנראה התלמידה רצתה ללמוד בקבוצה שלו

ולכן החמיאה לו. מחמאה זו הייתה חלק מתרבות הדיבור המקובל על בני גילה.

גם לאחר שהבנו את הרקע שמתוכו נאמרו הדברים, דנו בשאלה מהם הגבולות שלנו. כיצד נפעל כדי שסביבת העבודה שלנו תהיה עד כמה שאפשר מכבדת עבורנו? כיצד נפעל כאשר אנחנו פוגשים אצל האחר התנהגויות שאינן תואמות את המקובל עלינו? האם נכון למורה להביע את הסתייגותו משיח שאינו על פי ערכיו?

היו תלמידים ששאלת ההוראה של בנות בכיתה מעורבת עוררה אצלם שאלה הלכתית. אחד התלמידים פנה אל רבו בשאלה האם מותר לו ללמד בנות בבית הספר. הרב התיר לו ללמד רק עד כיתה ז. שאלנו את עצמנו האם לאפשר לו להמשיך בתכנית עם הגבלה זאת או לעמוד על כך שאם לא ילמד בכל הכיתות כמו כולם לא יוכל להמשיך. החלטנו לאפשר לו להיכנס לכיתות ז בלבד מתוך מחשבה שגם בתוך הקבוצה אנחנו יכולים לשמור על מרחב של שונות בין הסטודנטים.

דיון נוסף התקיים בנושא היחסים בין בנים לבנות בהפסקות. בהשפעת גישתו האוהבת ילדים של יאנוש קורצ'ק, בבית ספר "רעות" הערכים של קרבה, של חום ושל "פרגון" הם מהותיים מאוד: מורים מחבקים תלמידים, תלמידים ותלמידות מחבקים זה את זה כחלק מהתרבות ה"משפחתית" בבית הספר. קשה היה לסטודנטים שלנו לראות את התלמידים מתנהגים בחופשיות במגע ביניהם, מתחבקים ונוגעים באופן טבעי אלו באלו.

***

לסיכום, הסטודנטים נקראו להתמודד עם רגשותיהם מול עמדות השונות מהעמדות שעליהן חונכו וגדלו. הם באו מעולם ערכי מגובש, אך עולם זה אינו בהכרח עולמם של התלמידים והמורים שפגשו עתה. אנו רואים חשיבות בכך שלמורה תהיה תפיסת עולם מגובשת משלו, ויחד עם זאת על המורה להבין את מקומו של התלמיד ולנהל עמו דיאלוג מעצים ובונה.

מקורות

- אבדור, ש' (2001). *אוניברסיטאות ומכללות לחינוך כסביבות הכשרה להוראה: מחקר משווה של בסיסי ידע וגישות חינוכיות המשתקפים בתפיסת פרחי הוראה את הכשרתם להוראה לבתי ספר על-יסודיים*. ירושלים: חמו"ל.
- אחיטוב, י' (1999). *צניעות בין מיתוס ואתוס*. בתוך: נ' אילן (עורך) *עין טובה – דו שיח ופולמוס בתרבות ישראל* (עמ' 224–263). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ונאמני תורה ועבודה.
- אלוני, נ' (2008). *על טיפוחם והכשרתם של אנשי חינוך ראויים לשמם*. בתוך: ד' כפיר ות' אריאב (עורכות), *משבר ההוראה – לקראת הכשרת מורים מתוקנת* (עמ' 93–106). ירושלים: מכון ון ליר.
- אריאב, ת' (2011). *משבר ההוראה: מקורות תהליכים ופתרונות*. בתוך: ד' כפיר (עורכת), *חיפוש גורלי – החברה בישראל מחפשת מורים טובים* (עמ' 7–21). תל אביב: מכון מופ"ת.
- בוזגלו, מ' (תשס"ט, 2008). *שפה לנאמנים – מחשבות על המסורת*. ירושלים: קרן מנדל. בן דור, י' (2010). *במערכת תרבותית פתוחה. ארץ אחרת*, 58, עמ' 16–21.
- בן פזי, ח' (תשע"א). *"עת לעשות"* – נוסח חדש: הרהורים על החינוך המשלב כאתוס חינוכי יהודי. *החינוך וסביבו*, לג, עמ' 291–298.
- בר-און, ש' (תשס"ט). *העצמות היבשות – קיפאון רוחני בחינוך הדתי*. *דעות*, 42, עמ' 4–7. ברויאר, מ' (תשנ"ט). *פקקי בראשית*. אלון שבות: ישיבת הר-עציון.
- גליקו, ע', וזמיר, ש' (2011). *מורשת ישראל לצד חינוך אוניברסאלי*. *פנים*, 56, עמ' 43–52. וגנר-פרגר, ר' (2010). *בית ספר ליהודים סתם*. *ארץ אחרת*, עמ' 34–35.
- זלצברג, ס' (2010). *יהדות שאנו מזדהים עמה* (ראיון עם יוסי פניני מנכ"ל רשת מיתרים). *ארץ אחרת*, 58, עמ' 22–27.
- ידגר, י', וליבמן, י"צ (2006). *מעבר לדיכוטומיה "דתי-חילוני"*: המסורתיים בישראל. בתוך: א' כהן וצ' ליסק (עורכים), *ישראל והמודרניות* (עמ' 337–366). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- כהן, ט' (2007). *משני עברי המחיצה – לשאלת ההפרדה המגדרית בהלכה היהודית*. אלקנה: א' כהן.
- כפיר, ד' (2008). *גיוס להוראה של אקדמאים בוגרים המבקשים קריירה שניה והכשרתם החלופית בסטנדרט גבוה*. בתוך: ד' כפיר ות' אריאב (עורכות), *משבר ההוראה – לקראת הכשרת מורים מתוקנת* (עמ' 176–197). ירושלים: מכון ון ליר.

- כפיר, ד', ואריאב, ת' (2008). סיכום: המשבר בהכשרת עובדי הוראה וחינוך – אפיונים והצעות לתיקון. בתוך: ד' כפיר ות' אריאב (עורכות), *משבר ההוראה – לקראת הכשרת מורים מתוקנת* (עמ' 335–346). ירושלים: מכון ון ליר.
- כ"ץ, ש' (תש"מ). קדושים תהיו – הלכות והליכות בחברה ובתנועת נוער. ירושלים: ש' כ"ץ.
- כרמון, א', ועמיתיו (2006). *הגישה השלישית וארגון הידע: מתווה להכשרת מורים מטפחת חשיבה*. תל אביב: מעון מופ"ת.
- לביא, ז' (2010). חוק בהקפאה. *ארץ אחרת*, עמ' 54–55.
- לוי, ש', לוינסון, ח', וכץ, א' (2002). *ישראלים יהודים: דיוקן*. ירושלים: אבי חי והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- לפיאן, א' (תשס"ט). כשעולמות מתנגשים: מדוע מסרבים סטודנטים דתיים להוראה ללמד במערכת החינוך הממלכתי דתי? *דעות*, 42, עמ' 8–12.
- מימרן, י' (תשס"ט). דרוש שינוי: על הצורך בחינוך יהודי-מסורתי ראוי. *דעות*, 42, עמ' 13–17.
- (2010). להיות אנו עצמינו: לא דתיים ולא חילוניים. *ארץ אחרת*, 58, עמ' 60–63.
- פייראין-וויל, י' (2010). הראשונים. *ארץ אחרת*, 58, עמ' 50–53.
- פרינץ, א' (תשנ"ח). *הזיקה שבין אמונות פדגוגיות של מורים לתנ"ך והאופן שבו הם תופסים את הוראת המקצוע*. רמת גן: חמו"ל.
- קיזל, א' (2007). הכשרת מורים מכוונת חשיבה. *מפנה – כמה לענייני חברה*, 54, עמ' 75–77.
- שיקלי, א' (2010). כשהביקוש עולה על ההיצע. *ארץ אחרת*, 58, עמ' 56–59.
- שלג, ב' (2010). חוצים את הקווים – המהפכה של בתי הספר המשותפים לדתיים וחילוניים. *ארץ אחרת*, 58, עמ' 7.
- שסק, ש' (2010). להידבר. *ארץ אחרת*, 58, עמ' 42–49.
- שפירא-רזנברג, א' (2010). אופציה לדתיות אחרת. *ארץ אחרת*, 58, עמ' 30–32.
- שקד, נ' (2010). קריאה יחפה – המסד הרעיוני שהניח בית המדרש אלול לבתי הספר המשלבים. *ארץ אחרת*, 58, עמ' 28–29.
- שקדי, א' (2008). דפוסי הדרכה פדגוגית – מגישה יישומית לגישה התנסותית-קונסטרוקטיביסטית. בתוך: ד' כפיר ות' אריאב (עורכות), *משבר ההוראה לקראת הכשרת מורים מתוקנת* (עמ' 302–322). ירושלים: מכון ון ליר.

נספחים: מבחר תגובות ממשוברים של סטודנטים¹¹

נספח א: תגובות בנושא הגישה למקורות היהודיים

ע': מצא חן בעיניי האהבה למקורות שהיא מעבר למה שאני זוכר מהישיבה התיכונית.

א': גם מבחינתי השאלות שנשאלו היו ממקום שלא ציפיתי, כמו האם משה לא ישב באוהל וכתב את הכול? וזה דבר שבחינוך שלי היה מעבר לאופק. הבנתי שאני צריך להכין שיעור רחב יותר.

תחיה ידעה להביא מקורות מקבילים שאינם תורניים.

י': כל שיעור דרש מחשבה ויציאה מהקופסה הרגילה, בכדי להעביר את החומר. מפגש עם אנשים שלא נמצאים ב"בועה" שלנו תרם המון, גם אישית וגם מקצועית. אני מרגיש שהשנה נתנה לי הרבה כלים, ואני ניגש בשמחה ללמד במוסדות חינוך לאו דוקא "משלנו".

א': זה שינה את לימוד התורה שלי. היום אני לומד ללא מוסכמות, קריאה יחפה. ומשם יש לדברים הרבה יותר עוצמות.

א': בטקסט המקראי זכינו לנער את האבק ולהגיע לדבר האמתי.

ד': נמאס לי מהמערכת הרגילה, הגעתי עם הרבה ציפיות ולא כולם התגשמו לי. הרגשתי שפספסנו... שכשראינו את התכנים לא נראה לי להביא את התאוריה הבבילית המקבילה לבראשית. צריך להיות שכל מורה ילמד את מה שהוא מאמין בו.

א': אפשר לי להיחשף לראשונה לתרבות אחרת ושונה, לסגנון מיוחד של מבנה בית ספרי. היחשפות זו מקצעה ושיכללה, יותר מכל קורס אחר, את יכולותיי בתחום ההוראה ע"י יציאה מה"שבלונה" בה גדלתי והתמודדות עם שאלות של תלמידים, הן על חומר הנלמד והן על עצמי, שתרמו להרחבת האופקים.

מ': הגשת החומר לתלמידים הייתה מאתגרת למדי. השאלות בפי התלמידים ב"יחד" ונקודות המבט שלהם על המקורות שונות בתכלית מאלה של תלמידים בבי"ס דתי קלאסי. אמנם לא נתקלנו בשאלות פרובוקטיביות – כתוצאה מהגישה הפלורליסטית הטבועה במקום, אבל התלמידים גם לא קיבלו כמובנות מאליהן הנחות יסוד מסוימות כלפי המקורות. מושגים בסיסיים כמו מצווה, הלכה, עברה וסמכות, כמעט ולא נכחו בשיח הכיתתי. האינטרקציה עם הטקסט סבבה בעיקר סביב שאלות הזדהות, רלוונטיות וריבוי דעות. במקרים רבים זהו מפגש מרענן ומחודש עם

¹¹ המשוברים הובאו כלשונם למעט תיקוני פיסוק וכתוב.

מקורות ידועים, ולפעמים עלול להתלוות לו גוון מטלטל עבור מי שהתרגל לקבל מערכת עצומה של עיקרי אמונה כבלתי מעורערים.

נספח ב: משובים בנושא המפגש עם ה"אחר" ועם בית הספר

א': כאן בפעם הראשונה נחשפתי לדרך אחרת לאוכלוסיה אחרת. הכניסה שלנו לבית הספר הרגישה לי כמחיה את בית הספר. התלמידים שאלו מתי אתה מלמד עוד פעם.

י': למדתי להקשיב. אני למדתי בחיספין ובעלי, והשנה למדתי להקשיב. נפתחתי להרבה דברים. התרגזתי, כעסתי למדתי. המרחב בין תחיה ודורי פתח לי מרחב. דיברתי הרבה על כך עם סביבתי ואמרו לי "תשמור על עצמך". אבל לא הקשבתי. הייתי עטוף בחששות וגם אצלי היו חששות אבל זה פתח פתחים. להקשיב ולשמוע למרות שלא השתנתי.

י': המון פתיחות. לשמוע יותר ולנסות להבין עולמות אחרים לעומקם. למדתי שלא סתם בתפילה "לשמוע" קודם ל"ללמד" ואפילו קודם ל"ללמוד". כדי ללמוד וללמד צריך קודם כול לשמוע.

למדתי לנסות ולראות את האמת שבדברי השני, גם אם היא מנוגדת לגמרי לשלי. שתבינו עד כמה העבודה המעשית השפיעה עלי – אשתי טוענת שנהייתי פלורליסט, רחמנא לצלן... ☺

א': אולי החברה שלנו אינה מושלמת. ואולי אנחנו צריכים לבנות קומה שהיא מעל המקום של הדתיים ושל החילוניים גם יחד... החברה שם מקשיבים, יש דיון. יש משהו בחינוך שנותן אצל התלמידים יכולת הקשבה ואוהב דעת... אני מחפש קומה חדשה שהיא לא הדתיים כמו שהם היום ולא חילוניים כמו שהם היום. הוויכוחים בעולם הדתי מציגים בשני הקצוות חד צדדיות, וצריך לעלות לתפיסה רב צדדית.

מ': יש לי רומן ארוך עם יהדות פלורליסטית. אני מאמין בטוטאליות ויש לי יניקה עמוקה מחסידות ומחב"ד ויש לי הרגשה שללא טוטאליות אין יהדות. לאט לאט נחשפתי לתפיסה של יהדות פלורליסטית. ואני מקבל אותה ברמה חברתית. לדתיים יש נטייה לדה-לגיטימציה של האחרים. אני לא מאמין בזה. כי היא גורמת לניסיון להשתמש בסמכות כדי לדכא את המהות החילונית. ולדעתי אסור לדכא את החילונית אלא לפעול משם, ולהגיע לעולם של אנשים שמחויבים למסורת ובוחרים בה כל פעם מחדש. תחיה העמידה את המקום ממנו הגיעו הילדים. המפגש שאנו מביאים לכיתה הוא חשוב כי הוא מנכיח את המחויבות למסורת. ומצד שני יש את פתיחת העיניים כל פעם מחדש.

א': למדתי שהטהור יכול להיעשות טהור יותר, ושהטמא בעיניי הוא טהור בעיני האחר. ואין צורך לפחד לגעת ולהציף גם נושאים שהם "טאבו". נטע בי את היכולת

לקבל את האחר והשונה, את החשיבות שבהתאמת עצמי אל התלמיד ועדיין להישאר "מנהיג".

ח': אני רוצה לציין שאם כי לא הייתי שולח את ילדיי לשם מבחינות דתיות, כן הייתי רוצה לקחת את הקבלה לשונה. הייתי רוצה שאני וילדיי ותלמידיי ידעו לכבד את השוני להבין שלא כולם אותו דבר, והדבר נכון בכל נושא ה"שונה" ולא דווקא בעניינים של דתיים וחילוניים אלא לגבי ילדים חולים, על כסאות גלגלים..
 י': נחשפתי לסוג אוכלוסיה שבחיי לא באתי במגע אתה וראיתי פנים חדשות בחברה הישראלית. ראיתי נוער שאכפת לו מהמדינה למרות שאינו כל כך דתי ובכל זאת רוצה ללמוד ושואף להכיר את חיי היהדות.

נספח ג: משובים בנושא המפגש עם המין השני

י': בליפשיץ אין מורות לביני"שים, ודוגרי הן יותר טובות מאתנו. ותחיה נתנה דברים רגשיים יותר וזה חשוב. זה הוביל אותי להקשיב לדרכים אחרות. לא הייתי מוכן ללמוד תורה מנשים אלא מגברים. בעניינים רגשיים לדעתי יש יותר מקום לקול הנשי. ללמד במקום שיש בו בנות לי אישית היה קשה. זה פותח עולם. היה לי יותר קל אם המטרה הייתה להתחיל תנועת תשובה ביחד. אבל זה לא היה זה.
 ח': אני בעיקר עובד עם בנים וקצת סמנריונים לבנות ולכן זה היה מוכר לי... אני הייתי עובד ממקום שרוצה שכולם יחיו כמוני. אם אני חושב שדרכי נכונה וטובה אני צריך להשתדל לשכנע אותם להיות כמוני. הייתי עובד בכזה מקום עם מטרה לשנות ולא רק ליצור דיאלוג
 מ': הבדל נוסף שהורגש בהתנסות ב"יחד" קשור באופי אוכלוסיית התלמידים. חברה מעורבת בגילאי תיכון איננה סביבה טבעית עבור מי שהתחנך בחינוך הדתי, והיו מקרים שגרמו לי אי נוחות מסוימת: דיבור וולגרי, מגע אינטנסיבי בין המינים וכד'.

נספח ד: משובים בנושא המפגש בתוך הקבוצה

ח': הקבוצה על כל מרכיביה פתחה לי צוהר לעולמות חדשים. אפילו השיעורים שהעברנו בינינו לבין עצמנו תרמו לי המון.

נספח ה: חוויות ומסקנות מעבודה מעשית ב"יחד" מודיעין – חנן

קורן

חיפשתי עבודה מעשית שתוציא אותי מה"בועה" או ה"חממה" שחייתי בא מהרגע שהתחלתי ללמוד ב"ישיבת הכותל", לפתח איזה כלי שאוכל להעביר את היהדות לא

רק למי שבקי בשו"ע, תוספות וכל שאר ארון הספרים היהודי אלא גם מישהו שאפילו לא בקי בפרקי אבות. באותו זמן פורסם על פתיחה של קבוצה בבית ספר מעורב – דתיים חילונים, וזה מאוד נשמע לי מה שחיפשתי...

המפגש הראשון היה חוויה לא רגילה מבחינתי, הבייני"ש האברך. קודם כל האווירה של הבית ספר, בנים בנות ביחד, מורות בלבוש "שלא תואמים את רוח הישיבה", ועוד דברים שלא הייתי רגיל אליהם עד אותו פרק. לא שהייתי סגור מכל העולם ואף פעם לא הסתובבתי ברחוב, אבל זה עדיין היה סוג של "שוק" כי זה סביבת עבודה שאתה חלק ממנה, גם הייתי רגיל לבית ספר אחר – דתי. הגענו לשיעור והתחלקנו ל"חברותות", כלומר קבוצות למידה, כאשר כל סטודנט מקבל מספר תלמידים ולומד אתם. פתאום קלטתי שאני אמור להתחיל ללמוד עם תלמידים חילוניים חומר שכנראה אין להם כל כך מושג בזה שזה מאתגר לכשלעצמו, אך בנוסף לזה צריך איך שהוא להתייחס וללמד גם את התלמידים הדתיים בקבוצה. בקיצור היה ממש מעניין. קושי נוסף שנתקלתי בו היה עצם הלמידה עם תלמידות שזה גם משהו שלא הייתי רגיל לעשות אותו על בסיס קבוע, בלשון המעטה.

ב"ה הרב דורי הנמן והמורה תחיה הרמן פיתחו בנו, בתהליך הדרגתי ואטי, כלים מדהימים ליצירת "דו שיח ביהדות" גם כשלא כולם חובשים כיפה וכולן לובשות חצאיות. היה מדהים!!

אני ממליץ לסטודנטים שבראש פתוח או בשאיפה להיפתח למערכת החינוך הממלכתית ולא להישאר מקובעים רק למערכת החינוך הדתית, ללכת לעבודה מעשית מסוג כזה. כמובן לא כולם מתאימים לצורה כזאת של עבודה מעשית או הוראה, ולכן יש לשקול בכובד ראש ולקבל החלטה נבונה. כמו כן אינני חלילה מזלזל לרגע בהוראה בחינוך הדתי, פשוט אני אישית חיפשתי משהו אחר וב"ה מצאתי.